

Матикеев Талантбек Курманалиевичтин докторлук диссертациясын алдын ала коргоо боюнча И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин жана Ош мамлекеттик университетине караштуу география илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын изденип алуу боюнча уюштурулган Д 25.24.698 диссертациялык кеңешинин өткөрүлгөн кезектеги отурумдун

№ 3 ПРОТОКОЛУ

Бишкек шаары

14-январь 2025- жыл .

Катышкандар:

1. Низамиев Абдурашит Гумарович (төрага)	г.и.д., 25.00.24
2. Дылдаев Мирлан Муктарович (төраганын орун басары)	г.и.д., 25.00.24
3. Солпуева Дамира Токтосуновна (окумуштуу катчы)	г.и.к., 25.00.24
4. Абдиманатов Бахадурхан Шарипович	г.и.д., 25.00.36
5. Акматов Руслан Тынымсейитович	г.и.д., 25.00.36
6. Ахмадалиев Юсупжон Исмоилович	г.и.д., 25.00.24
7. Чортомбаев Улан Тыргоотович	э.и.д., 25.00.24
8. Каймулдинова Куляш Дуйсенбаевна	г.и.д., 25.00.23
9. Култаев Топчубай Чокоевич	э.и.д., 25.00.24
10. Матикеев Курманали	г.и.д., 25.00.23
11. Медеу Ахметкал Рахметуллаевич	г.и.д., 25.00.23
12. Почечун Виктория Александровна	г.и.д., 25.00.36

Диссертациялык кеңештин төрагасы: география илимдеринин доктору, профессор Низамиев А.Г.

Диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы: география илимдеринин кандидаты, доцент Солпуева Д.Т.

Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Улуттук аттестациялык комиссиясынын төрагасынын м.а. буйругу менен бекитилген

диссертациялык кеңештин 13 мүчөсүнөн 12 мүчөсү катышууда, алардын ичинен 5 мүчөсү талкууланып жаткан диссертациянын багыты боюнча илимдин докторлору. Кеңештин жыйынын ачуу сунушу бар.

Күн тартиби:

1. Матикеев Талантбек Курманалиевичтин «Теңир-Тоонун(Тянь-Шань) жаратылышынын секторлук өзгөчөлүктөрү жана алардын чарбадагы мааниси» аттуу 25.00.23 – физикалык география, биогеография, топурактын географиясы жана ландшафтын геохимиясы адистиги боюнча география илимдеринин доктору окумуштуулук наамын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясын алдын ала коргоо.

Диссертациялык иш Ош мамлекеттик университетинин физикалык география, Кыргызстандын географиясы жана табият таануу концепциясы кафедрасында аткарылган.

Илимий кеңешчиси - жок

Диссертациялык кеңештин төрагасы, г.и.д., профессор А. Г. Низамиев Изденүүчү Матикеев Талантбек Курманалиевичтин “Теңир-Тоонун(Тянь-Шань) жаратылышынын секторлук өзгөчөлүктөрү жана алардын чарбадагы мааниси” деген темадагы доктордук диссертациясы диссертациялык кеңешке коргоого келип түшкөн. Изденүүчү жана анын илимий иши тууралуу жалпы маалымат берүү үчүн сөз окумуштуу катчы Солпуева Дамира Токтосуновнага берилет.

Диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы, г.и.к., доцент Д.Т.Солпуева:

Саламатсыздарбы диссертациялык кеңештин төрагасы жана мүчөлөрү!

Уруксат берсеңиздер Матикеев Талантбек Курманалиевичтин кыскача өздүк делосу менен тааныштырайын.

Матикеев Талантбек Курманалиевичтин “Теңир-Тоонун(Тянь-Шань) жаратылышынын секторлук өзгөчөлүктөрү жана алардын чарбадагы мааниси” аттуу темада 25.00.23 – физикалык география, биогеография, топурактын географиясы жана ландшафтын геохимиясы адистиги боюнча география илимдеринин доктору окумуштуулук наамын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясы жана ага тиешелүү аттестациялык документтери Д 25.24.698 диссертациялык кеңешке 2024-жылдын 4 - ноябрында жекече кабинет ачылып жүктөлгөн. Илимий жетекчиси – жок.

Диссертант 1990-жылы Ош мамлекеттик педагогикалык институнун география адистин бүтүргөн. 2014-жылы 13.00.01- жалпы педагогика,

педагогиканын жана билим берүүнүн тарыхы адистиги боюнча кандидаттык диссертациясын коргогон. Диссертанттын темасынын алкагында 16 илимий макала, 1 монография, 1 окуу усулдук эмгектер жарык көргөн, 356 балл топтогон.

Бүгүнкү күндө Ош мамлекеттик университетинин практика жана карьера борборунун жетекчиси жана педагогика, физикалык география, Кыргызстандын географиясы жана табият таануу концепциясы кафедраларынын доценти.

Төмөндөгү документтер бар: Өздүк баракчасы

Илимий теманы бекитүү жөнүндө Ош мамлекеттик университетинин окумуштуулар кеңешинин 2015-жылдын 2-мартындагы №4 протоколунун көчүрмөсү, темага жарым жартылай өзгөртүү киргизүү боюнча 2019-жылдын 24-апрелиндеги №6 протоколу бар.

Илимий эмгектеринин жалпы саны 16.

Илимий ишти жайылтуу боюнча 2 акт внедрения алынган. Ош мамлекеттик университети жана Ош облустук мамлекеттик администрация тарабынан берилген.

Ош мамлекеттик университетинин “физикалык география, Кыргызстандын географиясы жана табият таануу концепциясы” кафедрасы тарабынан кеңейтилген отурумунун 2024-жылдын 21-июнунун №2 токтомунун көчүрмөсү.

Илимий иштин 6,48% антиплагиаттан өткөндүгүн тастыктоочу справкасы бар. Матикеев Талантбек Курманалиевичтин аттестациялык документтери Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Улуттук аттестациялык комиссиясынын койгон талаптарына толук жооп берет.

Төрага : Окумуштуу катчынын маалыматына суроолор барбы? Жок болсо, анда сөздү изденүүчүгө берели.

Диссертациялык ишинин негизги жоболору менен тааныштыруу үчүн сөз изденүүчү Матикеев Талантбек Курманалиевичке берилет.

Төрага: Сөздү изденүүчүгө берели (докладка 20 минут).

Изденүүчү Т.К. Матикеевдин доклады:

Урматтуу диссертациялык кеңештин төрагасы Абдурашит Гумарович жана диссертациялык кеңештин мүчөлөрү жана катышуучулар! Илимий ишибиздин мазмунун кыскача баяндоого уруксат бериңиздер.

(Слайд №1). Теманын актуалдуулугу Изилденип жаткан Теңир-Тоонун аймактары чоң аянтты ээлеп жаткан өрөөндөрдөн (Талас, Чаткал, Ысык-Көл, Чүй, Ортоңку-Нарын ж.б.) жана тоолордон (Кыргыз Ала-Тоосу, Талас Ала-Тоосу, Фергана, Какшаал-Тоо, Тескей жана Күнгөй Ала-Тоолору) тургандыктан, алар геологиялык-тектоникалык өнүгүүсүнөн баштап,

ландшафттык кабыктын бийиктик структурасына жана кендигине чейин бирдей эмес. Себеби алардын ландшафттык-динамикалык өнүгүүсү ар башка доордо түрдүү деңгээлде жүргөндүктөн, ландшафттык кабыгынын жана бийиктик алкактарынын калыптанышы ар башка мыйзам ченемдүүлүктүн астында өткөн. Бүгүнкү күнгө чейинки изилдөөлөр илимий бир багыт боюнча жүргүзүлбөгөндүктөн, Теңир-Тоонун ландшафттынын бийиктик структурасы тоолуу аймактар үчүн колдонулуп келген трафареттик-алкактык бөлүнүүнүн негизинде жүргүзүлүп келген. Ошондуктан Теңир-Тоонун ландшафттык кабыктарынын бийиктик структурасынын өзгөчөлүктөрүн жаңы багытта талдоо зарылчылыгы келип чыккан.

Аймактын өзгөчөлүгүн төмөнкү факторлор далилдейт:

- кышында түндүктөн келген суук аба массасынын, жай айларында Орто Азия чөлдөрүнөн келген ысык аба массасы менен батыштан келген нымдуу аба массасынын жана Борбордук Теңир-Тоонун «суук уюлунда» калыптанган муздак аба массасынын таасирлери аймактар боюнча айырмаланып тургандыгы;

- Теңир-Тоо Орто Азия жана Казакстан үчүн нымдуулуктун борбору болгондугу;

- Теңир-Тоонун 94%тен ашык аянты деңиз деңгээлинен 1000 м бийиктикте жайгашкан бир нече ири тоо кыркаларын (Талас Ала-Тоосу, Кыргыз Ала-Тоосу, Тескей жана Күнгөй Ала-Тоолору, Какшаал-Тоо, Фергана жана Чаткал тоолору) камтыган, көптөгөн кендик багытындагы батыш тарабы ачык бийик тоолуу-өрөөндүү аймак экендиги. Аймактын басымдуу бөлүгүн тоолордун түндүк капталында шалбаа, токойлуу шалбаа жана токойлуу талаа; түштүк капталында шалбаалуу талаа, кургак талаа жана талаа ландшафттары түзгөндүгү;

- тоо арасындагы ачык өрөөндөрдүн басымдуу бөлүгү кендик багытына жакын орун алгандыктан, ландшафттын өзөгүн өрөөндөрдүн батышында талаа, тоолуу шалбаа, шалбаа; ал эми чыгышында талаа, шалбаалуу талаа түзгөндүгү; жарым чөл жана чөлдүү аймактар Орто Азия чөлдөрү менен Казак талааларынын уландысы экендиги, бийик тоо арасындагы өрөөндөрдүн таманындагы чөл жана жарым чөл аба массасынын инверсиясынын таасиринде калыптангандыгы;

- тоо арасындагы чуңкурдуктарда-жабык өрөөндөрдө (Тогуз-Торо, Кетмен-Төбө, Алайкуу ж.б.) кургак талаадан баштап, кар-мөңгүгө чейинки ландшафттык кабык өрөөндөрдү орогон абалдагы алкактык айлананы пайда кылгандыгы. Ири тоо кыркаларынын кошулган аймагындагы жабык өрөөндөрдүн бийиктик алкактары инверсиялык климаттык шарттын негизинде калыптангандыгы;

- Теңир-Тоонун аймактарындагы бийиктик алкактар изоляттык-жабык алкактардан тургандыгы, алардын “Алкактык аралашуу - Кош алкактуулук” теориясын түзүүгө эталон болгондугу.

(Слайд №2). Диссертациянын темасынын артыкчылыктуу илимий багыттар, ири илимий программалар (долбоорлор), билим берүү жана илимий мекемелерде жүргүзүлүүчү илимий-изилдөө иштери менен байланышы. Диссертациялык иш ОшМУнун Фундаменталдык жана колдонмо изилдөөлөр институтунда төмөнкү илимий долбоорлордун алкагында аткарылган: “Кыргызстандын физикалык географиясынын азыркы проблемалары: ландшафттын экзогендик процесстерин изилдөө, табигый ресурстарын үнөмдүү пайдалануу жана аларга жакын болгон тармактардын долбоорлору”. КР Өкмөтүнө караштуу Мам.каттоо №0007423, 16.04.2017-ж. №000748; “Кыргызстанда туризмди өнүктүрүүдө жана жайгаштырууда ага жакын болгон экономиканын тармактарынын азыркы проблемалары”. КР Өкмөтүнө караштуу Мам.каттоо 12.02.2014-ж., №0007126; “Кыргызстандын тарыхый жана азыркы географиясынын проблемалары”. КР Өкмөтүнө караштуу Мам.каттоо 01.01.2018-ж., №0007523; “Курулуштарды курууда жана эксплуатациялоодо картографиялык материалдардын иштелмелери” деген темадагы долбоор. КР Өкмөтүнө караштуу Мам.каттоо 16.04.2017-ж., №0007484.

(Слайд №3). Изилдөөнүн максаты болуп Теңир-Тоонун бийиктик алкактарынын калыптанышынын экологиялык-генетикалык өзгөчөлүктөрүн жана таркалуу мыйзам ченемдүүлүктөрүн теориялык жактан негиздөө, Теңир-Тоонун түрдүү аймагындагы бийиктик алкактардын (альп, субальп, шалбаа, шалбаалуу токой, токой, токойлуу талаа, талаа, кургак талаа, жарым чөл жана чөл) өз алдынча алкактуулукка ээ эмес экендигин аныктап, алардын топтомунан экспозициялык бүтүн алкак пайда болгонун далилдеп, аларды типтерге (кургакчыл, жарым кургакчыл, орточо нымдуулуктагы, жогорку жана ашыкча нымдуулуктагы) бириктирип, алкактык бөлүнүү критерийин аныктоо, негизги фактор катары өсүмдүктөрдүн типтери менен рельефтин баскычтарын (ярустарын) кабыл алып, илимге “Алкактык аралашуу-Кош алкактуулук” теориясын сунуштоо, Теңир Тоонун аймагына кышында түндүктөн келген суук аба массасынын, жайында Орто Азия менен Казак чөлдөрүнө келген ысык аба массасы менен батыштан келген нымдуу аба массасынын жана Борбордук Теңир-Тоонун «суук уюлунда» калыптанган муздак аба массасынын тийгизген таасирлерин аныктап, секторлорго (Чаткал-Талас, Чүй-Кемин, Ысык-Көл, Ак-Сай-Сары-Жаз-Арпа, Ички Теңир-Тоо) жана подсекторлорго бөлүү саналат.

(Слайд №4). Коюлган максатка жетүү үчүн диссертациялык ишке төмөнкү милдеттер сунушталды:

- Теңир-Тоонун бийиктик алкактарынын пайда болушун, экологиялык-генетикалык өзгөчөлүктөрүн, таркалуу жана жайгашуу мыйзам ченемдүүлүктөрүн, алкактарынын калыптанышын теориялык жактан негиздөө;

- Теңир-Тоонун аймактарындагы бийиктик алкактардын калыптануу мыйзам ченемдүүлүктөрүн, генетикалык өзгөчөлүктөрүн жана компоненттердин динамикалык байланыштарынын айырмачылыктарын талдап, секторлорго, подсекторлорго бөлүп кароо менен бийиктик алкактардын жогорку жана төмөнкү чек араларынын ареалдарынын туруксуз абалда болушунун себебин талдоо, бийиктик алкактардын пайда болушунда күн радиациясынын, нымдуулуктун тийгизген таасирин анализдөө менен өсүмдүктөрдүн миграциялык багыттарын жана ылайыктануу флорогенездик шартын далилдөө;

- ар бир сектордун жана подсектордун өзүнө мүнөздүү болгон бийиктик алкактарынын калыптанышын, калыптануу доорун, пайда болуу шартын жана алар изоляттык-жабык алкактардын топтому экендигин анализдөө менен алкактык бөлүнүү критерийин аныктоо;

- Теңир-Тоо аймагындагы экспозициялык алкактар көптөгөн каптал тоолорундагы изоляттык-жабык алкактардан куралганын далилдөө менен “Алкактык аралашуу-Кош алкактуулук” теориясын түзүү;

- бийик тоо арасындагы түрдүү багытта жайгашкан аймактардагы бийиктик алкактардын секторлук өзгөчөлүктөрүн талдап, ачык жана жабык өрөөндөрдөгү ландшафттык алкактардын калыптануу мыйзамын аныктоо.

(Слайд №5). Алынган натыйжалардын илимий жаңылыктары:

- Теңир-Тоонун аймактарын геологиялык-геоморфологиялык түзүлүштөрүнө жана климаттык шарттарынын окшоштугуна карап секторлорго жана подсекторлорго бөлүү **алгачкы жолу** сунушталды.

- Тоо арасындагы өрөөндөрдөгү чөл жана жарым чөл ландшафттары бүтүн алкак эмес, фрагменттик абалдагы «*изоляттык-жабык алкак*» экендиги аныкталды.

- Тоо капталдарындагы субалкактар (субальп, кургак талаа ж.б.) өз алдынча алкак эмес, алкактык типтердин ортосундагы өтмө катар форма экендигин, алардын топтомунан алкактык бүтүндүүлүк-кош алкактын пайда болгондугу далилденип, “*Алкактык аралашуу-Кош алкактуулук*” теориясы коюлду.

- Азыркы мезгилге чейин трафарет катары бөлүнүп келген алкактар (кар-мөңгү, альп, субальп, токойлуу шалбаа, токой, токойлуу талаа, талаа, кургак

талаа, жарым чөл жана чөл) жайгашуу орундарына жана компоненттеринин динамикалык байланыштарынын окшоштугуна карап, типтерге (куркакчыл, жарым куркакчыл, орточо куркакчыл, орточо, жогорку жана ашыкча нымдуулуктагы) *бириктирүү илимге киргизилди.*

- Тоолуу тундра өз алдынча алкак эмес, өсүмдүктөрдүн петрофиттик жана галофиттик түрлөрүнүн анчалык чоң эмес аянттары экендиги такталып, аларды кар-мөңгү алкагынын арасындагы фрагмент катары кабыл алуу сунушталды.

- Бийик тоо арасындагы чуңкурдуктар менен өрөөндөрдөгү чөл, жарым чөл жана куркак талаа ландшафттарынын пайда болуу механизми аныкталып, алар бүтүн алкак эмес, изоляттык-жабык фрагмент (үзүндү) экендиги далилденип, алардын калыптанышында негизги фактор температуранын саны менен буулануунун саны экендигин тастыктаган *алкактык критерийи илимге биринчи жолу жаңы багыт катары берилди.*

Алынган натыйжалардын практикалык мааниси төмөнкү иштерди аткарууда маанилүү:

1. Теңир-Тоонун аймактарын геологиялык-геоморфологиялык, ландшафттык-алкактык түзүлүштөрүнө карап, физикалык географиялык райондоштурууда;

2. Бийиктик алкактардын калыптануу критерийин аныктаган алгачкы иш болгондуктан, келечекте тоолуу аймактардын ландшафтынын өзгөчөлүктөрүн изилдөөдө;

3. Келечекте токойлордун түрлөрүн отургузууда алардын генезисин, миграциялык багытын, пайда болгон доорун жана климаттык шарттарын эске алып, алгачкы жолу пайда болгон климаттык шартка жакын аймактарга отургузууда;

4. Сунуш кылынып жаткан *“Алкактык аралашуу-Кош алкактуулук”* теориясы физикалык географиядагы жаңы багыт болгондуктан, келечекте тоолуу аймактардын ландшафттын таксономиялык бөлүктөргө бөлүүдө;

5. Келечектеги калктын санынын көбөйүшүн жана тамак-ашка болгон талаптардын өсүшүн эске алып, секторлорго жана подсекторлорго, айыл чарбасынын келечектүү тармактарына багыт берүүдө маанилүү.

6. Диссертациялык иштин жыйынтыктары жогорку окуу жайларда “Биогеография”, “Климатология”, “Геоморфология”, “Ландшафт таануу”, “Физикалык географиянын проблемалары”, “Орто Азиянын жана Казакстандын физикалык географиясы”, “Кыргыз Республикасынын физикалык географиясы” дисциплиналарын окутууда колдонулуп, “География”, “Экология” жана “Туризм” багыттары боюнча бакалавр жана

магистрлерди даярдоодо изилдөө иштеринде, окуу китептерин жана окуу-методикалык колдонмолорду иштеп чыгууда пайдаланылат.

(Слайд №6). Алынган жыйынтыктардын экономикалык мааниси. Ар бир сектордун өздөрүнө гана мүнөздүү болгон негизги чарбачылык тармактары бар. Алардын келечектеги өнүгүү багыттары, калктын социалдык-экономикалык абалына тийгизген таасирлери жөнүндөгү корутундуларды келечекте жайыттын деградациясын, мал чарбасынын өсүшүн болжолдоодо колдонууга болот. Мал чарбасынан алынган продукциялардын баасынын кескин жогорулоосунун коопсуздук маселесин чечүүгө жардам берет.

(Слайд №7). Диссертацияны коргоодо алып чыгуучу негизги жоболор. Изилдөөнүн жыйынтыктарынын негизинде төмөнкү бүтүмдөр сунушталган:

- Теңир-Тоонун секторлорунун бийиктик алкактарынын өз алдынчалыгынын себептерин геологиялык-генетикалык, климаттык-экологиялык жана чөйрөлүк факторлордун негизинде талдап, азыркы күнгө чейин трафарет катары колдонулуп келген алкактардын (кар-мөңгү, альп, субальп, токойлуу шалбаа ж.б.) калыптануу шарттарын жана жайгашуу бийиктиктерин тактап, «*Алкактык аралашуу-Кош алкактуулук*» теориясы алгачкы жолу сунуштоо;

- бийиктик алкактардын пайда болушунда негизги факторлор болгон күн энергиясы менен нымдуулуктун рельефтин баскычтары боюнча бөлүнүшүн далилдеп, алкактардын калыптануу критерийин аныктоо;

- тоо арасындагы өрөөндөрдөгү чөл, жарым чөл, кургак талаа ландшафттарынын пайда болуу себептерин талдап, аларды өз алдынча алкак катары кабыл албастан, айланасындагы алкактардан бөлүнүп калган “фрагменттик аймак” болгондугун жана экспозициялык алкак көптөгөн фрагменттик алкактардын топтому экендигин далилдөө;

- Түндүк Теңир-Тоонун бийиктик алкактарынын калыптанышына чыгышынан Теңир-Тоонун “суук уюлунан”, түндүгүнөн Түндүк Муз океанынан, батышынан Орто Азия чөлдөрүнөн жана Казак талааларынан келген аба массаларынын секторлорго жана подсекторлорго бирдей эмес таасир эткендигинен, аймактык өзгөчөлүктөр калыптагандыгын аныктоо. Алардын калыптанышынын экологиялык-генетикалык өзгөчөлүктөрүн жана таркалуу мыйзам ченемдүүлүктөрүн теориялык жактан негиздөө.

(Слайд №8). Изденүүчүнүн жекече салымы. Диссертациялык иш Теңир-Тоонун жаратылышынын секторлук өзгөчөлүктөрү жана алардын чарбадагы маанисин комплекстүү изилдөө катары аткарылган.

1. Теңир-Тоонун түрдүү аймагындагы ландшафттын бийиктик алкактарынын климаттык шартка карай калыптанышынын мыйзам

ченемдүүлүктөрүн аныктоо менен азыркы күндө колдонулуп жүргөн альп, субальп, шалбаа, шалбаалуу токой, токой, токойлуу талаа, талаа, кургак талаа, жарым чөл жана чөл ландшафттары өз алдынча бүтүн алкак эместиги далилденип, экспозициялык бүтүн алкак алардын фрагменттик топтому экендиги аныкталды. “Алкактык аралашуу- Кош алкактуулук” теориясы илимге сунушталып жана алкактар типтерге бириктирилди. Типтердин калыптануу мыйзамын аныктай турган факторлор рельефтин ярусун (баскычы), күн радиациясы менен нымдуулук экендиги далилденип, илимге алкактык бөлүнүү критерийи сунушталды.

2. Теңир-Тоонун аймагы таасир эткен негизги факторлордун өзгөчөлүгүнө карап, секторлорго (Чаткал-Талас, Чүй-Кемин, Ысык-Көл, Ак-Сай-Сары-Жаз-Арпа, Ички Теңир-Тоо) жана подсекторлорго (Чаткал, Талас, Чүй, Кемин, Ысык-Көл, Кочкор, Ак-Сай-Чатыр-Көл-Арпа, Суусамыр, Ортоңку-Нарын, Кетмен-Төбө-Тогуз-Торо) бөлүндү.

3. Талас-Чаткал секторунун бийиктик алкактарынын калыптанышында батыштан келген нымдуу аба массасы менен Орто Азия чөлдөрүнөн келген жайкы ысык аба массалары негизги фактор экендиги тастыкталды.

4. Чүй-Кемин секторунун бийиктик алкактарынын калыптанышында түндүктөн келүүчү суук аба массасы менен Казак талааларынан жана чөлдөрүнөн келген ысык аба массалары негизги фактор экендиги аныкталды.

5. Ысык-Көл секторунун бийиктик алкактарынын калыптанышында Борбордук Теңир-Тоонун “суук уюлунда” калыптанган муздак аба массасынын, Боом капчыгайы аркылуу батыштан соккон улан шамалынын, чыгыштан соккон санташ шамалынын жана көлдүн бетинен көтөрүлгөн нымдуулук менен температуранын таасирлери негизги фактор экендиги тастыкталды.

6. Ак-Сай-Сары-Жаз-Арпа секторунун бийиктик алкактарынын калыптанышында Теңир-Тоонун “суук уюлундагы” муздак аба массасынын жыл бою турушу негизги фактор экендиги тастыкталды.

7. Ички Теңир-Тоонун бийиктик алкактарынын калыптанышында түндүктөн келген кышкы суук аба массасы менен Теңир-Тоонун «суук уюлундагы» муздак абанын өрөөндөрдө уюп калышы (инверсиясы) негизги фактор экендиги аныкталды.

(Слайд №9). Изилдөөнүн жыйынтыктарынын апробацияланышы жана тастыкталышы. Диссертациялык иштин мазмуну жана натыйжалары: академик И.М. Ботбаевдин 90 жылдыгына арналган “Актуальные проблемы естественных и сельскохозяйственных наук” деген аталыштагы эл аралык илимий-практикалык конференциясында (Ош, март 2021); п.и.д., профессор Ш. Алиевдин 70 жылдык мааракесине арналган “Математика жана табигый

илимдер санариптештирүү шартында билим берүүнүн заманбап технологияларынын көйгөйү” аттуу конференциясында (Бишкек, июнь 2021), Ош мамлекеттик университетинин физикалык география, колдонмо геодезия жана табият таануу концепциясы кафедрасы менен экономикалык география жана туризм кафедрасынын кеңейтилген отурумунда (2023, 2024жж.) талкууланды.

(Слайд №10). Диссертациянын илимий жыйынтыктарынын басылмалардагы чагылышынын толуктугу. Диссертациялык иштин негизги жоболору жана жыйынтыктары “Теңир-Тоонун (Тянь-Шань) жаратылышынын секторлук өзгөчөлүктөрү жана алардын чарбадагы мааниси” деп аталган монографияда чагылдырылып, “Open Journal of Geology” (Калифорния АКШ, 2020), “Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук (Москва, 2016), “Вестник ОшГУ, Сер: биология, химия, география и сел. хоз-во” (Ош, 2020, 2021), “Наука. Образование. Техника” (Ош, 2021), “И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин жарчысы” (Бишкек, 2021), “Московский экономический журнал” (Москва, 2021), “Вестник филиала федерального государственного бюджетного образовательного учреждения высшего образования РГСУ” (Ош, 2021) сыяктуу эл аралык илимий-практикалык конференцияларда талкууланды жана жарык көрдү.

Жалпысынан диссертациянын мазмуну боюнча 1 монография, 12 РИНЦ, 2 Web of Science илимий макалалар жарыяланган.

Диссертациянын түзүлүшү жана көлөмү. Диссертациялык иш киришүүдөн, алты баптан, корутундудан, 10 таблица, 17 сүрөт, 14 профиль жана 2 тиркеме, 172 колдонулган адабияттардын тизмесинен турат. Диссертациянын жалпы көлөмү 267 бет.

(Слайд №11). КОРУТУНДУ

1. Теңир-Тоонун бийиктик алкактарынын калыптануу өзгөчөлүктөрү болуп анын Азиядагы ири тоо системалары менен туташкан абалда жайгашышы, төрт чоң аймактын (Орто Азия чөлдүү, Борбордук Азия чөлдүү, Казакстан талаалуу-чөлдүү, Памир тоолуу-чөлдүү) ортосунда жайгашышы саналат. Секторлордун калыптануусунда тоо тоомдору негизги фактор болуп, алардын айланасында түзүлгөн атмосфералык фронттордун калыңдыгы жаан-чачындын аз же көп санда түшүшүн аныктайт. Жаан-чачындын санынын айырмачылыктары алкактардын типтеринин (куркакчыл, жарым куркакчыл, орточо нымдуулуктагы, жогорку нымдуулуктагы, ашыкча нымдуулуктагы) калыптанышына негиз болот.

2. Тектоникалык түзүлүшүнүн татаалдыгынан секторлордо жана подсекторлордо изоляттык-жабык алкактар аралашкан абалда фрагмент

катары пайда болуп, алардын аралашуусунан алкактык бүтүндүүлүк; кар-мөңгү (кар мөңгү+тоо тундрасы), шалбаа (альп шалбаасы+субальп шалбаасы), токой (токой+токойлуу шалбаа), талаа (талаа+токойлуу талаа), кургак талаа (кургак талаа+жарым чөл+чөл) тибиндеги “алкактык аралашуу-кош алкактуулук” калыптанган, б.а. экспозициялык бүтүн алкактуулук көптөгөн изоляттык-жабык алкактардын топтомунан пайда болгон. Тоо арасындагы өрөөндөрдүн түбүндөгү кургакчыл, жарым кургакчыл типтеги ландшафттар алкактык түзүлүшкө ээ эмес, фрагменттик абалда. Алардын калыптанышында тоолордун көтөрүлүшү «лифттин» кызматын аткарып, тоо этегиндеги өсүмдүктөрдүн генефонду тоо өрөөнүнө карай «сорулуп», өрөөндүн түбүндө чөл жана жарым чөл ландшафттарын калыптаткан. Бул процессте өрөөндөр «шлангдын» кызматын, ал эми кар-мөңгү аймагы «тормоздун» кызматын аткарган.

3. Теңир-Тоонун секторлорунун жана подсекторлорунун бөлүнүшүндөгү негизги фактор болуп анын континенттин өзөгүндөгү бийик тоолуу өлкөлөр менен туташ жайгашышы, жарым-жартылай кургак аймак болушу, бирдей геологиялык доордо калыптанышы, ар башка тараптан миграцияланып келген өсүмдүктөрдүн топтолуу борбору болушу, Орто жана Борбордук Азиянын бийиктик алкактарынын кайталанышы, чөлдүү түздүктөрдүн (Тарим, Туран, Казак) ортосунда орун алгандыктан, чектешкен аймактарынын алардын таасиринин астында болушу саналат.

4. Ири тоо системаларына экспозициялык алкак мүнөздүү, ал каптал тоолорунун алкактарынын топтомунун жыйындысы. Каптал алкактар эки же үч изоляттык-жабык алкактардын фрагменттеринин жыйындысы, экспозициялык бүтүн алкактын ичиндеги интраалкак. Өзөгүн байыркы алкактардын «калдыктары» түзөт. “Алкактык аралашуу – Кош алкактуулук” теориясын түзүүдө негизги фактор болуп саналат.

5. Ар бир сектордун өздөрүнө гана мүнөздүү болгон негизги чарбачылык тармактары бар, алардын келечектеги өнүгүү багыттары ар башка. Келечекте секторлордун аймактарында багбанчылык жана дыйканчылык күчтүү өнүгүп, мал чарбасын өстүрүү кыйынчылыкка алып келгендиктен, малдан алынган продукциялардын баасы азыркыга салыштырганда кескин өсүшү күтүлөт. Андыктан малдын башына эмес, сапатына көңүл бурулат. Жайыт өзөктүк маселеге айланып, антропогендик кысымдын астында миграциялык агым түздүктөн тоого карай жүрөт.

Көнүл бурганыңыздарга рахмат!

Төрага: Рахмат! Изденүүчүгө диссертациялык ишинин айланасында суроолорунуздарды берсениздер болот.

1-суроо: география илимдеринин доктору, доцент . Акматов Р.Т. Секторлор менен подсекторлордун чек араларын кандайча аныктадыңыз?

Жооп: Секторлордун чек араларын ири тоо кыркаларынын жайгашуусу боюнча, ал эми подсекторлорду, секторлордун ичинде түрдүү багыттагы майда тоолордун жайгашуусу боюнча аныкталды.

2-суроо: Тоо экспозициясынын алкактары менен каптал тоолорунун алкактарынын айырмасы эмнеде?

Жооп: Экспозициялык алкак бүтүн алкак, ал көптөгөн каптал тоолорунун бийиктик алкактарынын куралат. Каптал тоолор майда тоолорго мүнөздүү, алардын узундугу жана кеңдиги каптал тоолордун узундугу менен байланыштуу. Көпчүлүк учурда 5-6 км болот. Ошондуктан алар бийик алкак эмес, алкактык фрагменттер. Алардын топтомунан экспозициялык бүтүн алкак калыптанат. Узундугу тоо кыркасынын узундугу менен бирдей, кеңдиги аба массасынын багытына карап калыптанат. Нымдуу капталында *жазы*, Кургак капталында *ичке* же тескерисинче.

3-суроо: г.и.д. Низамиев А.Г. Каптал тоо менен кырка тоо деген эмне?

Жооп: Секторлордун чек араларын ири тоо кыркаларынын жайгашуусу боюнча, ал эми подсекторлорду, секторлордун ичинде түрдүү багыттагы майда тоолордун жайгашуусу боюнча аныкталды.

4-суроо: э.и.д. Култаев Т.Ч. Сиздин изилдөөңүздө тема боюнча экономикалык эффективтүүлүгү үчүн кандай божомолдоолор бар?

Жооп: Аз эмес. Себеби диссертацияда физикалык география багытында жазылган иш. Экинчиден ар бир өрөөндөгү чарбалардын экономикалык өнүгүүсү боюнча 2022-2023-2024 ж.ж. маалыматтар жетиштүү деңгээлде берилди. Негизги көңүл ар бир сектордогу райондордун өнүгүүсүнө бурулуп прогноздолду.

5-суроо: г.и.д. Чортомбаев У.Т. Доклодды карасаңыз максаты 5, жаңылыгы 6 экен карап көрсөңүз.

Жооп: Ырахмат, карап эске алып карап чыгам.

Төрага: Анда эмесе илимий кеңешчиси жок, сөз эксперттерге берилет, илимий иштин диссертациянын, авторефераттардын орусча кыргызча варианттары эксперттерге жөнөтүлгөн.

Биринчи эксперт г.и.д., акедемик Медеу Ахметкал Рахметуллаевич! Биринчи кемчилдик. 1. Все горы Кыргызской Республики

входят в систему Тянь-Шаня, следовательно если бы диссертационную работу было включена территория южного Тянь-Шаня (Алай-Түркестан), ценность диссертации возраслабы?

Урматтуу Ахметкал Рахметуллаевич сунуш жана суроолоруңузга чоң рахмат.

Жооп-изденүүчү Т.К. Матикеев: Кыргызстандын тоолору алгач Тянь-Шань деп аталып келген, 2022-жылы Кыргызстанда Тоолор жылы деп аталып Тянь-Шань деген сөз Теңир-Тоо деп айтылган. Теңир-Тоо батыш жана чыгыш Теңир-Тоо деп бөлүнөт, Орто Азиядагы батыш Теңир-Тоо, Борбордук Азиядагы чыгыш Теңир-Тоо деп айтылат. Батыш Теңир-Тоого Орто Азиянын тоолору (Памирден башкасы) тоолору кирет. Чыгыш Теңир-Тоого Какшаал тоосунун чыгышындагы Какшаал Тоо, Жылдыз, Текес, Күнөс ж.б. тоолор кирет. Алардын уландысы Боро-Хотон, Боро деп тоолорун Боро сөзү Моңгол тилинде “Теңир” дегенди түшүндүрөт.

Экинчи кемчилдик. На территорию Южного Тянь-Шаня зимой оказывает антициклонов Мургап (Памир), что сказывается на формировании высотных поясов Тянь-Шаня?

Жооп-изденүүчү Т.К. Матикеев: Диссертациялык иште Түштүк Кыргызстандын аймагындагы Алай-Түркестан тоолору каралган жок. Себеби аталган тоолор Памир тоолору менен бирге жайгашкан түздүктө, **үч бийиктик климаттык шарттын** астында калыптанган. *Биринчи кышкы* Памир-Мургап антициклонун таасир этсе, жайында Орто Азиядагы ысык аба массасы таасир этет. Алардын таасиринен ландшафттык кабык өтмө катар абалда калыптаган. Ошондуктан диссертациялык иште каралган жок. Өз алдынча изилдөөлөрдү талап кылат.

Рахмат, Ахметкал Рахметуллаевич!

Экинчи эксперт г.и.д., профессор Каймулдинова Күляш Дүйсөнбаевна!

Урматтуу Күляш Дүйсөнбаевна сунуш жана суроолоруңузга чоң рахмат.

Диссертациянын мазмуну жана форматы боюнча сын-пикирлер жана сунуштар.

Изилдөөнүн оң жактары менен катар диссертацияда кемчиликтер да бар:

Биринчи кемчилдик. Түштүк Тянь-Шань аймагы диссертациялык иште изилденбеген бойдон калган. Тянь-Шанда бийиктик алкактарынын пайда болушунун аймактык мыйзам ченемдүүлүктөрүн аныктоо максатында келечекте бул аймакты изилдөө сунушталат;

Жооп-изденүүчү Т.К. Матикеев: 1. Диссертациялык иште Түштүк Кыргызстандын аймагындагы Алай-Түркестан тоолору каралган жок. Себеби изилдөө аймагы чоң болгондуктан аны камтыш үчүн атайын изилдөө жүргүзүш керек. Ал келечектин иши.

Экинчи кемчилдик. Памир-Мургаб антициклонунун таасир этүү аймактары жөнүндө маалыматтын жетишсиздиги, анткени келечекте анын таасирин изилдөө бул тоолуу аймактагы климатты түзүүчү факторлорду кеңири талдоого бүгүнкү каралып жаткан изилдөө иши жардам берет.

Жооп-изденүүчү Т.К. Матикеев: Памир Мургап антицикону таасир эткен аймактар жөнүндө маалымат аз болгондуктан себеби болуп Памир тоолорунун баш аламан жайгашуусунан бийиктик алкактардын структурасынын бузулушу, бийиктик алкактардын фрагменттик абалда *лоскут (жамачы)* сымал жайгашышы саналат. Алардын себебин далилдөгө келечектеги окмуштуу географтардын иши.

Үчүнчү кемчилдик. Диссертацияда Тарим чөлүнүн изилденүүчү аймакка тийгизген таасири тууралуу маалымат жетишсиз.

Жооп-изденүүчү Т.К. Матикеев: Тарим чөлү изилденген аймакка тийгизген таасири жөнүндө маалымат аз. Тарим чөлүнүн таасиринин аз берилиши, чөлдүн ысык аба массасы Какшаал тосунун чыгышында тосулуп калгандыктан анын таасири тоонун түндүк жана түндүк-батышында, б.а. изилденген аймакта жок эссе. Ошондуктан анын таасири жөнүндө үстүртөн айтылып маалымат аз берилди.

Төртүнчү кемчилдик. Диссертацияда айрым стилистикалык жана орфографиялык каталар бар, аларды оңдоо жана тактоо керек.

Жооп-изденүүчү Т.К. Матикеев: Диссертацияда айрым стилистикалык жана орфографиялык каталар бар, аларды оңдоо жана тактоо керек. Эске алынат.

Бешинчи сунуш. Жогорудагы кемчиликтер диссертациянын илимий деңгээлине таасирин тийгизе албайт, бирок кийинки изилдөөдө аларды эске алуу зарыл.

Жооп-изденүүчү Т.К. Матикеев: Эске алынат. Рахмат, Күляш Дүйсенбаевна.

Үчүнчү эксперт Акматов Руслан Тынымсейитович

Биринчи кемчилдик. “Тектоникалык жабык жана ачык өрөөндөр “деген аныктаманын мисалдардын негизинде тактоо зарыл?

Урматтуу Руслан Тынымсейитович, сунуш жана суроолоруңузга чоң рахмат.

1: Жооп-изденүүчү Т.К. Матикеев Тектоникалык ачык өрөөндөргө эки тарабында бийик тоолор жайгашкан, эки капталында бийик тоолор жок кеңдик түздүктөр. **Мисалы**, Арпа, Фергана, Чүй, Жумгал, Ортоңку Нарын.

Тектоникалык жабык өрөөндөргө Кетмен-Төбө, Тогуз-Торо, Алайкуу кирет. Алар төрт тарабы бирдей бийиктиктеги тоолор менен курчалып жайгашкан. Ошондуктан жайкы ысык, кышкы суук аба массалары өрөөндөрдүн түбүндө уюп калгандыктан ысык жана суук аба массалары узак убакытка чейин сакталып тургандыктан бийиктик алкактарынын негизин кургак талалуу, жарым чөл ландшафтты түзөт.

Экинчи кемчилдик. Тектоникалык жабык өрөөндөрдөгү абанын инверсиясын-уюп калуу себебин тактоо зарыл?

Жооп-изденүүчү Т.К. Матикеев: Тектоникалык жабык өрөөндөр бардык тарабынан бийик тоолор менен курчалып жаткандыктан, кышкы суук, жайкы ысык аба массалары тоолордун ортосунда камалган абалга өтүп Орто Азия аймагы толук ысыганга чейин же муздаганга чейин сакталып турат. Себеби бийик тоолор аба массаларын жылдырбай тосуп тургандыктан чуңкурдукта уюп калган аба масса тынчтануу абалына (штиль) өтүп тик көтөрүлгөндүктөн шамал аз санда болуп абанын аралашуусуна таасирин тийгизе албайт.

Үчүнчү кемчилдик. Аймактардагы тоо томдорунун бийиктик алкактарынын пайда болушундагы таасирлери баардык жерде бирдейби же айырмаланып турабы, алардын себебин тактап койсо жакшы болмок?

Жооп-изденүүчү Т.К. Матикеев: Тоо томдорунун бийиктиктери жана географиялык орду боюнча айырмачылыктан жаан чачынды пайда кылып турган фронттордун көлөмү жана кубаттуулугу бирдей эмес болгондуктан, жаан - чачындын саныда ар башка болот. Бийик тоолордун батыштан келген жылуу аба массасынын каршысында жайгашкан 5000 м деги бийиктиктеге тоо томдорунда жаан чачын көп (1000 мм, Чаткал өрөөнүндө), ал эми бийиктиги 2000-3000 м бийиктиктеги тоо томдорунда аз түшөт. Жаан чачынды пайда кыла турган аймактарынан фронттор тоо томдорунун бийиктигине карап калыптанат.

Төртүнчү кемчилдик. Диссертацияда жаратылыш секторлук өзгөчөлүктөрүнүн чарбадагы мааниси жана аларды келечекте пайдалануу жагы толук изилденбей калган. Көрсөтүлгөн кемчилдиктер иштин баалуулугуна таасир эте албайт, келечекте изилдөөлөрдө эске алса болот.

Жооп-изденүүчү Т.К. Матикеев: Алтынчы бөлүмдөгү диссертациялык иштин максаты Теңир-Тоонун физикалык географиялык өзгөлүктөрүнө карап

секторлорго, подсектерлорго бөлүү; бийиктик алкактарын типтештирүү менен “Алкактык-аралашуу-Кош алкактуулук” теориясын түзүү болгондуктан, азыркы мезгилдеги чарбалык көрсөткүчтөрүнө терең изилдөө жүргүзүлгөн жок, келечектеги өнүгүүсүнө прогноз берилди. Секторлордогу ар бир райондун чарбалык көрсөткүчтөрү басма сөз беттеринде жана теле радиодо байма-бай берилип турат жана көпчүлүккө белгилүү сандар. Ошондуктан өнүгүүлөрүнө прагноздоо максатка ылайыктуу деп табылды. **Отурумдун төрагасы, г.и.д., профессор А.Г.Низамиев: Рахмат!** Эксперттердин пикирлерине, авторефераттар боюнча айтылган сын-пикирлерге жооп берүү үчүн сез кайрадан изденүүчүгө берилет.

Жооп-изденүүчү Т.К.Матикеев: Жогорудагы айтылган бардык сунуш-пикирлерди коргоого чейин эске алабыз.

Отурумдун төрагасы, г.и.д., профессор А.Г.Низамиев: Рахмат! Эми диссертанттын жазган эмгегин талкуулоо, илимий дискуссия кылып сөздү кеңештин мүчөлөрүнө берели. Талкуудан соң, изденүүчүгө жыйынтыктоочу сез беребиз.

Жооп-изденүүчү Т.К.Матикеев: Урматтуу диссертациялык кеңештин төрагасы жана мүчөлөрү. Менин ишимди убакыт бөлүп окуп, баалуу сунуш-пикирлерди, кемчиликтерди айткандарыңыздарга терең ыраазчылык билдиремин. Баарыңыздарга чоң рахмат!

1. Отурумдун төрагасы: география илимдеринин доктору, профессор А.Г. Низамиев. Анда жыйынтыктайлы, кошумчалап өз оюмду айта кетейин.

Бүгүнкү жыйында Матикеев Талантбек Курманалиевичдин «**Тенир-Тоонун(Тянь-Шань) жаратылышынын секторлук өзгөчөлүктөрү жана алардын чарбадагы мааниси**» деген темадагы докторлук диссертациясы КР Президентине караштуу УАКтын докторлук диссертацияларга койгон талаптарына жооп берет жана ачык коргоого сунушталсын деген пикирлер айтылды.

Расмий оппоненттерди сунушташкан. Ушулар менен макулсуздарбы, каршы эмессиздерби? Анда ушул сунуштарды колго алып, добуш берип койсок.

Макул – 12, каршы – жок, калыс – жок. Чечим бир добуштан кабыл алынды.

Жогорудагы изденүүчүнүн баяндамасын, суроо жоопторун жана талкууларды угуп И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети жана Ош мамлекеттик университетине караштуу география илимдери боюнча уюштурулган Д 25.24.698 Диссертациялык кеңешинин кезектеги отуруму

ТОКТОМ КЫЛАТ:

1. Матикеев Талантбек Курманалиевичтин «Теңир-Тоонун(Тянь-Шань) жаратылышынын секторлук өзгөчөлүктөрү жана алардын чарбадагы мааниси» аттуу 25.00.23 – физикалык география, биогеография, топурактын географиясы жана ландшафтын геохимиясы адистиги боюнча география илимдеринин доктору окумуштуулук наамын изденип алуу үчүн жазылган диссертациялык иши ачык добуш берүүнүн негизинде алдын ала коргоодон өттү деп эсептелип, ачык коргоого сунушталсын.

2. Диссертациялык ишке жетектөөчү мекеме катары Өзбекстан Республикасынын Ш.Рашидов атындагы Самарханд мамлекеттик университетинин география жана жаратылыш ресурстары кафедрасы (*дареги: 140104, Самарханд шаары, Университеттик бульвар көчөсү, 15*) бекитилсин.

3. Расмий оппоненттер катары төмөндөгүлөр дайындалсын:

1 Сапаров Куат Табылдыевич - география илимдеринин доктору, Казакстан Республикасынын Л. Н. Гумилев атындагы Евразия улуттук университетинин география жана экономикалык география кафедрасынын профессору.

2. Кузибаева Озадахан Махмудовна - география илимдеринин доктору, Өзбекстан Республикасынын Кокон мамлекеттик педагогикалык институтунун география жана экономикалык билимдердин негиздери кафедрасынын доценти.

3. Абдимананов Баходурхан Шарипович - география илимдеринин доктору, Абай атындагы Казак мамлекеттик педагогикалык университетинин география жана экология кафедрасынын профессору.

Диссертациялык кеңештин төрагасы,
география илимдеринин доктору, профессор

Низамиев А.Г.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы г.и.к., доцент

Солнуева Д.Т.